

RE'Y KAVRAMININ ETİMOLOJİK DÜZENİ VE KAVRAMSAL GELİŞİMİ

Kadir GÜRLER*

Abstract

Etimolojik Order and Conceptual Process of the Concept Ra'y

In the Islamic tradition thought, the ra'y is the most comprehensive name of thought methods. Therefore, to display of the degrees of the meanings concept ra'y is very important point. Either have or not in a subject, the ra'y is adgudge with the opinion (ictihad) and deduction (istidlal) on a subject. In the primary periods, the ra'y had displayed a lot of religion and moral and low thoughts.

Key words: Ra'y, the tradition, thought, opinion (ictihad) and intelligence.

1. Giriş

En genel anlamıyla düşünecek olursak, İslam düşüncesinin, Re'y ve Hadis Ekolü olmak üzere iki ana damarı/eğilimi vardır. Her iki ekol de kitap ve sünneti kendilerine ana model olarak alıp, referans çerçevesi kabul etmekle birlikte, özellikle iki temel noktada ayrılığa düşmüşlerdir. *Birincisi*, rivâyet malzemesinin, yani hadis ve sünnetin nasıl kullanılacağı; *ikincisi* de, akıl gücünü kullanmanın en geniş anlamı olan re'yin nasıl kullanılıp anlaşılacağı hususlarıdır. Dolayısıyla asıl sorun, anlamada, aklî olmada, yani rasyonalitede odaklanmaktadır. Bu bağlamda, re'y ekolünü, aklî istidlâlî/rasyonaliteyi öne çıkararak ortam ve şartları ona göre değerlendirenler; hadis ekolünü de, İslam'ın ortaya çıktığı ve ilk mensuplarının anladığı biçimde anlayıp, koruma iddiasında olanlar diye tanımlamak mümkündür. Her ne kadar hadis ekolü re'y ekolünde olduğu gibi re'y kavramına sıcak bakmasa da, son çare olarak dahi olsa re'ye başvurmaktan geri kalmamıştır. İşte biz bu çalışmada, az ya da çok, şu ya da bu şekilde İslam hukuk geleneğimizde kullanılmış olan re'y kavramı üzerinde duracağız.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, e-mail: kgurler@gazi.edu.tr

İslam düşünce geleneğinde re'ý, düşünme metotlarının en kapsamlı adıdır; bu nedenle re'ý kavramının anlam derecelerini ortaya koymak, tartışmak istediğimiz konuyu anlamak açısından yönlendirici olacaktır. Bu da ister istemez re'ý kavramının türevleri, kullanım yoluyla aldığı ya da teorik çerçevede ona yüklenen anlamları belirlemekle gerçekleşir. Anlam derecelerini belirlemek, bir kavramın tarihi evrimini, yani anlam daralması, genişlemesi ve kaymasını tespit etmekle mümkündür. Her ne kadar kelimelerin ilk anlamları ve kullanım yoluyla kazandığı anlamlar, meselenin bütün boyutlarını ortaya koymak için yeterli olmasa da, problemin ne olduğunu tespit etmede oldukça yönlendirici bir husustur.

"Bir şeyi kendi içinden tanımak, her zaman için dışarıdan tanımaya çalışmaktan daha avantajlıdır" ilkesinden hareketle, Arap dilinin ulaşabildi-

Kelimelerin etimolojik yapısının incelenmesinin önemi hususunda Toshihiko Izutsu'nun şu ifadelerine de yer vermek isteriz:

"Bir kavram, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, kendi içinde son derece girift, ele alınması çok yönlü bir şeydir. Ne zaman ki kavram, linguistik şekle, yani kelime şekline girerse, o zaman ana hatları az çok belli, bağımsız bir varlık haline gelir ve sağlamlık kazanır. Kural olarak diyebiliriz ki, bütün kavramlar, belli bir toplumun ancak belli bir çağında dil yönünden sabitleşir, sağlamlık kazanır ve sürekli bir hal alır. Ancak bundan sonradır ki kavramlar, kelimenin tam anlamıyla toplumun ortak, sosyal bir varlığı, değeri sayılabilir."³

Asıl konumuza gelecek olursak; görmek, gözlemlemek, anlamak, farkına varmak, düşünmek, karar vermek, hükme varmak gibi temel anlamlara gelen re'ý kelimesi, *ra'ýu'l-kalb* ifadesinde geçtiği şekliyle, raâ sülâsi kökünden mastardır; yine aynı kökten gelen *ru'yet* sözcüğü ise, *ra'ýu'l-ayn* ifadesinde olduğu gibi masdardır.⁴ Araplar ru'yet fiilinin masdarlarını yerine göre farklı anlamlarda kullanmışlardır. Uykuda görmeye rüya, uyanıkken görmeye ru'yet ve kalple bilinip gözle görünmeyene de re'ý adını vermişlerdir.⁵ Kelimenin bu kökten türemiş olan türevleri ve yüklenilen anlamları ise şunlardır:

Er'â türevine Halil b. Ahmed (ö.175/791), İsmâil b. Abbâd (ö.385/995), Cevherî (ö.400/1009) ve İbn Manzûr (ö.711/1311) birbirinden farklı anlamlar yüklemekle birlikte,⁶ re'ýin daha sonraki terminolojik anlamıyla örtüşecek şekildeki *akıl ve re'ý sahibi olmak* anlamına Firuzâbâdî (ö.817/1414) ve Zebîdî (ö.1203/1788)'de rastlamaktayız.⁷ *Rââ* türevi hemen hemen bütün lügatlarda aynı olmak üzere gösterişle iş yapmak ve iki yüzlü davranmak anlamlarına gelmektedir.⁸ *Terââ* birbirini görmek, birine

3 Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev.: Süleyman Ateş, İstanbul, ts, s. 35.

4 Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, tahk. Mehdi el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmerî, Beyrut 1988, c. VIII, s. 307; İsmâil b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luga*, tahk. Muhammed Hasan Âli Yâsin, Beyrut 1994, c. X, s. 298; Muhammed b. Mukrim b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1990, c. XIV, ss. 291, 295; Meccuddîn Muhammed b. Ya'kûb el-Firuzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, tahk. Muhammed Naim el-Arkasûsî, Beyrut 1993, s. 1658; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, tahk. Ali Şeyrî, Beyrut 1994, c. XIX, ss. 434-441.

5 Bkz. Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, ss. 306-309; İsmâil b. Abbâd, *age*, c. X, ss. 298-299; Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut 1996, s. 146; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, ss. 291, 297; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkiin an Rabbi'l-Âlemîn*, tahk. Muhammed Abdusselâm, Beyrut 1991, c. I, s. 53; Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsa el-Huseynî, *el-Kulliyât: Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Lugaviyye*, tahk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî, Beyrut 1993, s. 475; Zebîdî, *age*, c. XIX, s. 436.

6 Halil b. Ahmed, *Ayn*, c. VIII, ss. 308-309; İsmâil b. Abbâd, *Muhît*, c. X, s. 300; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, tahk. Nedim Mar'aşlı-Usâme Mar'aşlı, Beyrut 1974, c. VI, s. 2348; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, s. 299.

7 Firuzâbâdî, *age*, s. 1659; Zebîdî, *age*, c. XIX, s. 439.

8 Ebu'l-Huseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, tahk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Beyrut 1991, c. II, s. 473; Cevherî, *Sihâh*, c. VI, s. 2349; İbn Manzûr, *Lisân*, c. XIV, s. 296; Firuzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1658. Re'ýin bu türevinin Kur'an'daki kullanım örnekleri için bkz. el-Bakara, 2/264; en-Nisâ, 4/38; el-Enfâl, 8/47; el-Mâ'ûn, 107/6.

görünmek, meyletmek,⁹ ("ba" harf-i cerrîyle) sahtesini/benzerini/taklidini yapmak¹⁰ demek olup; *ra'yu'l-kalb* biçiminde ifade edilen *irteâ* ise, düşünmek, düşüncesinde olmak¹¹ şeklinde anlaşılmıştır. *Reviyye* ve *terviyye*, bir re'ye varmak amacıyla zihinde saklı olan şeylere nefsin eğilimi ve bir şey hakkında düşünmek;¹² ayrıca *reviyye*, fikir ve tedebbür¹³ anlamlarına da gelmektedir. *Irteâ* fiilinin ism-i fâili olan mürteâ de mütefekkir anlamında kullanılmaktadır.¹⁴ Re'y kökünün bir de *reiy* türevi vardır ki, bu da lügatların hepsinde insana musallat olup ona kehânet ve tip ile ilgili bir takım şeyler gösteren/*cinnî*¹⁵ anlamına gelmektedir.

İçinde buldukları kültürden etkilenmiş olduklarından dolayı, bir kısım yan anlamlar da kazanmış olmakla birlikte, "ra'â" kökünün türevi olan bu kalıplarda da, düşünme eylemini merkeze alan anlamlar görülmektedir. Sülâsideki anlamlar, mezid durumlarında da korunmaktadır. Türevlerinde *düşünce* anlamı yüklü olan kavram, *re'y* şeklinde isimlenince, insanın inandığı ve düşündüğü şey, itikat, akıl, tedbir, nazar, teemmül¹⁶ gibi an-

-
- 9 Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, ss. 308, 310; İsmâil b. Abbâd, *age*, c. X, s. 298; Cevherî, *age*, c. VI, s. 2348; İbn Fâris, *age*, c. II, s. 473; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 146; İbn el-Esir, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*, tahk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrut 1979, c. II, s. 177; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, ss. 299-300; Zebidî, *Tâc*, c. XIX, ss. 437, 441. Re'yin bu türevinin Kur'an'daki kullanım örnekleri için bkz. el-Enfâl, 8/48; eş-Şuarâ, 26/61.
- 10 Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, s. 308; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, s. 300; Zebidî, *age*, c. XIX, s. 441. Birisi diğer bir kişinin görüşüne katıldığı, ona meylettığı ve uyduğu zaman, bu kalıp kullanılır.
- 11 Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, s. 307; İsmâil b. Abbâd, *age*, c. X, s. 298; İbn Fâris, *age*, c. II, s. 473; Cevherî, *age*, c. VI, ss. 2348-2349; İbn el-Esir, *age*, c. II, s. 178; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, ss. 295, 299-300, 302; Firuzâbâdî, *age*, ss. 1658-1659; Zebidî, *age*, c. XIX, ss. 439-441. "İster'â" da aynı anlamda kullanılmaktadır. Bkz. Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, s. 308; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, ss. 292, 296, 302; Zebidî, *age*, c. XIX, ss. 435-436. "Irteâ" türevinin geçtiği bir rivâyet için bkz. Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1992, Hacc, 165-166, (c. I, s. 898); Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Musned*, İstanbul 1992, c. IV, s. 434.
- 12 İsmâil b. Abbâd, *age*, X, 300; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986, s. 304.
- 13 Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Munîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfîf*, Kahire 1950, c. I, s. 265.
- 14 Râgıb, *Mufredât*, s. 304. "el-Mürteâ" kelimesinin geçtiği bir şiir için bkz. Halil b. Ahmed, *Ayn*, c. VIII, s. 307; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 146; İbn Manzûr, *Lisân*, c. XIV, s. 295; Zebidî, *Tâc*, c. XIX, s. 437.
- 15 Bkz. Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, s. 307; İsmâil b. Abbâd, *Muhît*, c. X, s. 298; Cevherî, *Sihâh*, c. VI, s. 2347; Zemahşerî, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadis*, tahk. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1993, c. II, s. 22; İbn el-Esir, *Nihâye*, c. II, s. 178; İbn Manzûr, *age*, c. XIV, ss. 297-298; Zebidî, *age*, c. XIX, s. 436.
- 16 İbn Manzûr, *age*, c. XIV, s. 300; Zebidî, *age*, c. XIX, s. 437; Firuzâbâdî, *Kâmîs*, s. 1659; İbn Fâris, *Makâyis*, c. II, s. 472; Ebu'l-Huseyin el-Basrî, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fikh*, tahk. Muhammed Hamidullah, Dimaşk 1964, c. II, s. 732; Alâuddîn Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*, tahk. Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî, Beyrut 1991, c. I, s. 57; Feyyûmî, *Misbâh*, c. I, s. 265.; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Kahire 1988, c. XIII, s. 304; Şihâbuddîn Ahmed el-Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1990,

lamlara gelmektedir. Ebu'l-Bekâ (ö.1094/1683) da, "öncüllerin hatıra getirilmesi ve zihnin onlar arasında dolaştırılması"¹⁷ diye tanımladığı re'yi, bir başka deyişle; "zihnin, bir sonuç vermesi umulan öncüller arasında dolaştırılması"¹⁸ şeklinde de ifadelendirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta daha vardır ki, o da, re'yin türevlerinde, *lafızdan anlama doğru bir gidiş* sözkonusudur.

Râgıb el-İsfahâni (ö.518/1108), ru'yet sözcüğüne *görülen şeyi idrak etme* anlamını verdikten sonra, bu idraki; duyu organı ve onun yerine geçenler, vehm ve tahayyül (zan da bu anlamdadır), tefekkür ve akıl şeklinde tasnif ederek, her birine Kur'an'dan deliller getirir.¹⁹ Gerek Râgıb'ın yapmış olduğu bu tasnifi, gerekse diğer açıklamaları da göz önünde bulunduracak olursak; re'yin *itikât, bilgi, akıl ve zann* gibi anlamları taşıdığını ya da bu anlamlarla bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür.

2.2. Re'y Kavramının İlişkili Olduğu Kavramlar

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, re'yin ilişkili olduğu bazı kavramlar vardır: *İtikât, bilgi, akıl ve zann*. Biz bunlara bir de *kıyas* kavramını ekleyeceğiz ve böylelikle bu beş kavramın re'y ile olan bağlantısını göstermeye çalışarak, dini anlamada re'y kavramının hangi kalıplarda olduğunu görme imkanımız da olacaktır. Mânâlar yalnız başına değil, daima bir sistem veya sistemler içinde değer kazanır; bu anlamda kelimeler de birbirinden bağımsız duramazlar; çok çeşitli ve karışık yollardan birbirlerine bağlanırlar.²⁰ Şimdi biz de re'yin sözkonusu bu kavramlarla nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu kısaca da olsa görelim.

2.2.1. Re'y-İtikât İlişkisi

"Falan, Hâricîlerin re'yini benimser" cümlesi, "Hâricîlerin inandığı gibi inanır" anlamına gelmektedir.²¹ Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) de, İbn Hasîf (ya da İbn Husayf)'den söz ederken, onun Hâricî re'yinde, yani Hâricî inancında olduğunu belirtmiş;²² bir başka yerde ise birisinin Cehm re'yinde/inancında olduğundan bahsetmiştir.²³ Yine bu bağlamda İbn Hanbel, Sâlim b. Ebî Hafsa'nın şia inancında olduğuna değinirken de aynı

c. XV, s. 312; Muhammed Ferîd Vecdî, *Dâiratu Maârifî'l-Karnî'l-İşrîn*, Beyrut, ty., c. IV, s. 155.

17 Ebu'l-Bekâ, *Kulliyât*, s. 67.

18 Ebu'l-Bekâ, *age*, s. 480.

19 Râgıb, *Mufredât*, ss. 303-304. Benzer bir tasnif Zebîdî'de de bulunmaktadır. Bkz. Zebîdî, *Tâc*, c. XIX, s. 434.

20 Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, ss. 21, 27.

21 el-Hâkim Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, tahk. Seyyid Muazam Huseyin, Kahire ty, s. 188; İbn el-Esîr, *Nihâye*, c. II, s. 179; İbn Manzûr, *Lisân*, c. XIV, ss. 300-301; Zebîdî, *Tâc*, c. XIX, s. 439.

22 Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Ilel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, tahk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, İstanbul 1987, c. I, s. 154.

23 Ahmed b. Hanbel, *age*, c. I, s. 212; c. II, s. 307.

kalıbı kullanmıştır.²⁴ İbn Abdilberr de hâricî, cehmî gibi bir takım re'yelerin, inanca yönelik konularda sünnete aykırı bid'atlar olduğunu ifade etmiştir.²⁵

Abdullah b. Lehîa (ö.174/790), bid'at ehlinden olup da, bid'atından dönen birisinin şöyle dediğini duymuştur: "Bu hadisleri kimden aldığınıza iyi bakınız; zira biz bir re'y ortaya atmak istediğimiz zaman, onu hadis şeklinde ileri sürerdik".²⁶ Yine bu anlamda olmak üzere Vekî' b. el-Cerrâh (ö.197/812), "hadisi olduğu gibi alan/elde eden sünnet sahibidir; kendi görüşünü desteklemek/takviye için elde eden ise bid'at sahibidir",²⁷ Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/814), "kim ortaya bir re'y atar, ancak propagandasını yapmazsa hoşgörülle karşılanır; kim de re'yinin propagandasını yaparsa, o kişi terkedilmeyi hak etmiştir"²⁸ demiş ve Sahnûn b. Abdisselâm b. Saîd (ö.240/854) de şu ifadeleri kullanmıştır: "Şu re'y nedir bilemedim gitti. Bu re'yden ötürüdür ki, nice kanlar döküldü, nice namuslara dil uzatıldı ve nice haklar da hafife alındı. Ancak biz sâlih bir kişi bulduk da ona uyduk"²⁹ Bu haberlerdeki re'y kelimesinin de itikat anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hatta bid'at fırkalarıyla ilgili olarak uydurulmuş bir takım rivâyetler de bu bağlamda düşünüldüğünde, re'y-itikat bağlantısı daha iyi bir biçimde gözlemlenebilecektir.

Re'y-itikat ilişkisi bağlamında görüldüğü gibi, re'y, tercemesi olan "düşünce" kelimesinden daha çok anlam taşımaktadır. Çünkü bir çok kimse tarafından kelime, küfür (bid'at fırkaları göz önünde bulundurulursa) ile doğrudan ilişkili görülmektedir. Sünnî kelimeler okulu da, bu kelime ile ehl-i sünnet yolundan ayrılan kimseleri (ehlu'l-ehvâ) kastetmektedir.³⁰ Vermiş olduğumuz bu örneklerden³¹ sonra; re'y kavramının anlam genişlemesi

24 Ahmed b. Hanbel, *age*, c. I, s. 221.

25 İbn Abdilberr *en-Nemerî, Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlihî ve mâ Yenbağî fi Rivâyetihî ve Hamlihî*, tahk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zuheyri, Riyad 1994, c. II, ss.1052-1053.

26 el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmî'r-Rivâye*, tahk. Ahmed Ömer Hâşim, Beyrut 1986, s. 151.

27 Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tahk. Şuayb el-Arnâvût, Beyrut 1993, c. IX, s. 144.

28 Hatîb, *Kifâye*, s. 155.

29 İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. II, s. 1072; İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 62. Benzer bir rivâyet için ayrıca bkz. İbn Abdilberr, *age*, c. II, s. 1127.

30 Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 59.

31 Re'yin itikat anlamında kullanıldığına ilişkin olarak diğer bazı örnekler için ayrıca bkz. Muslim, *Sahih*, İmân, 320 (c. I, s. 179); Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Beyrut, ty, c. VI, s. 182; Hatîb, *Kifâye*, ss. 113, 157, 158; İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. II, ss. 1052-1053; Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, tahk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acı, Beyrut 1984, c. I, ss. 108, 317; c. II, ss. 12, 292; c. III, ss. 5, 58, 285, 308, 346, 403; c. IV, s. 91; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut 1952, c. II, s. 469; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tahk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1994, s. 256; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut, ty, c. IX, s. 6; İbn Hibbân el-Bustî, *Kitâbu'l-Mecrûhin mine'l-Muhaddisin ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkin*, tahk. Mahmûd İbrahim Zâyed, Beyrut 1992, c. II, ss. 136-137; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, ty, c. I, ss. 233, 374, 585; c. III, ss. 76, 235-237, 600; *Siyer*, c. V, s. 159; c. VI, s. 345; c. VII, ss. 151, 186; c. IX, ss. 76, 144, 207; c. XI, s. 212; Yûsuf b. Zeki el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi*

sonucu *politik ve dogmatik eğilimli inanç* olarak da nitelendirilmekte olduğunu söylemek mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki, ehl-i hadisin re'y kavramına karşı olumsuz bir tavır sergilemesinin muhtemel nedenlerinden birisi de, re'yin özellikle bid'at fırkaları bağlamında *sünnî ekolün karşıtı* nitelmesi olarak kullanılmasıdır.

2.2.2. Re'y-Bilgi İlişkisi

Kur'an'daki, "biz sana kitabı gerçek ile indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği/öğrettiği ile hüküm veresin" (en-Nisâ, 4/105) âyetinde re'yin, *sana öğrettiği, bildirdiği* anlamına gelerek, "ilim" ifade ettiği belirtilmiştir.³² Yine şu âyetlerde de re'yin bilgi anlamına geldiğini görmekteyiz: "O nankörler görmediler/bilmediler mi ki, göklerle yer bitişik idi" (el-Enbiyâ, 21/30); "görmedin/bilmedin mi, Rabbin gölgeyi nasıl uzattı?" (el-Furkân, 25/45); "görmedin/bilmedin mi, Allah, nasıl yedi göğü birbiri üstünde tabaka tabaka yarattı" (Nûh, 71/15); "Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin/bilmedin mi?" (el-Fil, 105/1).

Ayrıca, raâ kökünden gelen ve şu hususta ne düşünüyorsun?, bu konudaki görüşün nedir? anlamında olan *eraeyte* ifadesinin, "ahbiri=bana haber ver, bildir"³³ anlamına geldiği de dikkate alınacak olursa, bu *istihbâr* ifadesinin, re'yin bilgi ile olan ilişki boyutuna işaret ettiği görülebilecektir.

2.2.3. Re'y-Akıl İlişkisi

Re'y, akıl anlamına da gelmektedir.³⁴ Basiret ve iş uzmanlığı anlamına gelen *zu'r-re'y* ifadesi,³⁵ Abbas b. Abdulmuttalib, Habbâb el-Munzir (Sakif günü bu lakabı aldı), Ebu Osman Rebîa b. Ebî Abdurrahman (Rebîatu'r-Re'y) ve Hilâlû'r-Re'y b. Yahya b. Müslim el-Basrî (ö.245/859)'ye lakap olarak verilmiştir.³⁶ Ömer b. Abdilaziz de, Urve'ye hitaben yazmış olduğu bir mektupta, ilim ve re'y sahipleri olan *zu'r-re'y* diye bilinen kimselerle istişare etmesini salık vermiş,³⁷ dolayısıyla bu kavramın istişare edilecek kimseler anlamına da gelebileceğine işaret etmiştir. Ayrıca *zu'r-re'y* ifadesi, bir kısım rivâyette de bu anlamlarda kullanılmış-

Esmâi'r-Ricâl, tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1992, c. IV, ss. 422, 426; c. XXVIII, s. 472; c. XXX, s. 221.

32 Râgıb, *Mufredât*, 304.

33 İbn el-Esîr, *Nihâye*, c. II, s. 178; İbn Manzûr, *Lisân*, c. XIV, ss. 294-295; Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, c. IV, s. 449; Halil Ahmed es-Sehârenfûrî, *Bezlu'l-Mechûd fî Halli Ebî Dâvud*, Beyrut, ty, c. XI, s. 201; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, İstanbul 1272, c. III, s. 816; Nâdiye Şerif el-Umerî, *Neş'etu'l-Kiyâsi'l-Usûlî ve Tatavvuruhû: Dirâse fî İlmî Usûlî'l-Fikh*, Riyad 1987, s. 20.

34 Feyyûmî, *Misbâh*, c. I, s. 265.

35 Feyyûmî, *age*, c. I, s. 265.

36 Fîruzâbâdî, *Kâmûs*, s. 1659; Zebidî, *Tâc*, c. XIX, s. 439. Ayrıca *zu'r-re'y* ifadesinin geçtiği bir şiir için bkz. İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. II, s. 896; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, c. III, s. 72.

37 İbn Abdilberr, *age*, c. I, s. 756.

tır.³⁸ Bu zu'r-re'y ifadesi sadece müslümanlar için kullanılmamış olup, "... fakat müşriklerin içinden re'y sahibi (zu'r-re'y) olan birisi ..." rivâyetinde görüldüğü üzere, müşrikler için de kullanılmıştır.

Şu âyetlerde de re'y, akıl ya da tefekkür anlamlarına gelmektedir: "... İki topluluk birbirini görünce, gerisin geriye dönüp: 'ben sizden uzayım, ben sizin görmediğinizi görüyorum' (el-Enfâl, 8/48); 'gönül gördüğünde yanılmadı/gerçeği gördü' (en-Necm, 53/11).

2.2.4. Re'y-Kıyas İlişkisi

İlk dönemlerde re'y, içtihadın temel aracı olarak görülmekteydi. Daha sistematik, prensipleri kıyas ve istihsan adı altında büyüyen hukuka tekaddüm etmiş olan geniş bir terimdi. Fakat bu terimin, çoğunluk tarafından kıyas için kullanıldığı ve bu şekilde devam ettirildiği söylenebilir.⁴⁰ Şâfiî de re'yi içtihat şeklinde yansıtmış, sonra da içtihattan maksadın kıyas olduğunu belirtmiş ve "bu iki kelime, aynı anlama gelmektedir"⁴¹ demiştir.

Sözcük kullanımı açısından ölçmek, tartmak gibi anlamlara gelen kıyas, hükmün illetindeki benzerlikten ya da aralarındaki ortak illetten ötürü, "aslın hükmünü fer'de elde etmek" demektir.⁴² Kesin bilgiyi gerektiren kitap, sünnet ve icmâ'dan istinbat edilen mânâ diye de tanımlanmıştır.⁴³

38 Bkz. Abdurrazzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, tahk. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut 1983, c. X, ss. 263-264; Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1992, Şurût, 15 (c. III, s. 179); Humus, 19 (c. IV, s. 60); Meğâzi, 79 (c. V, s. 131); Müslim, Zekat, 132 (c. I, ss. 733-734); Ebû Dâvud es-Sicistânî, *es-Sunen*, İstanbul 1992, Vasâyâ, 13 (c. III, s. 300); Melâhim, 17 (c. IV, s. 512); Edeb, 88 (c. V, s. 284); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sunen*, İstanbul 1992, Tefsîru'l-Kur'ân, 5/18 (c. V, s. 2579), İbn Mâce el-Kazvinî, *es-Sunen*, İstanbul 1992, Ru'yâ, 6 (c. II, s. 1288); Fiten, 21 (c. II, s. 1331); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, İstanbul 1992, Nikâh, 5 (c. II, s. 525); Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. II, s. 125; c. IV, s. 10.

39 Buhârî, Şurût, 15 (c. III, s. 179).

40 Bkz. İbn Hacer, *Feth*, c. XIII, s. 304; Bedruddîn b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, ty, c. XXV, s. 46; Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev.: Haluk Songur, İstanbul 1999, s. 141; Muhammed Ebû Zehra, *Târihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâse ve'l-Akâid ve't-Târîhi'l-Mezâhibi'l-Fikhiyye*, Kahire 1989, c. II, ss. 244, 287-288; Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, ty, c. II, s. 153. Söylendiğine göre, re'ye önem vermesi ve onu göz önünde bulundurmasından dolayı İmruu'l-Kays'a bu ad verilmiştir. Bkz. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakk min İlmi'l-Usûl*, tahk. Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî, Beyrut 1992, s. 337; Bedruddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fikh*, tahk. Abdussettâr Ebû Gudde, yy., ty., c. V, s. 6.

41 Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle*, tahk. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut, ty, ss. 476-477. Kıyasın içtihat olduğu için ayrıca bkz. Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, c. III, ss. 490-491, 508. Şâfiî'nin, kıyas anlamındaki re'yi benimsediğine ilişkin olarak bkz. Muhammed Ebû Zehra, *İmam Şâfiî*, çev.: Osman Keskiöçlü, Ankara 1996, ss. 277-278.

42 Bkz. Ebû Suleymân el-Hattâbî, *Maâlimu's-Sunen*, tahk. Abdusselâm Abdussâfi Muhammed, Beyrut 1991, c. II, s. 98; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, tahk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Beyrut, ty, c. II, s. 122; Ebu'l-Huseyin el-Basrî, *Mu'temed*, c. II, s. 697.

43 Serahsî, *age*, c. I, s. 279.

Re'yin karakteristik özelliklerini taşıyan ve re'ye dayanan kıyas,⁴⁴ Fazlurrahman'ın ifadesiyle, ilk öncüsü şahsî hüküm ya da re'y olan ve binçli bir şekilde ortaya konulan kıyas,⁴⁵ nass olmadığı yerde re'y ile hüküm çıkarma yöntemlerinin belirlediği ölçütlerden bir tanesidir.

Sahabe döneminden itibaren, son dönem usulcülerinin terminolojisine girinceye kadar olan süreç içerisinde, kıyas anlamını da kapsayacak biçimde geniş bir kavramsal alana sahip olan re'y⁴⁶ -İbn Hazm re'yin sahabe döneminde ortaya çıktığını kabul etmekle beraber, sözkonusu bu re'yin kıyas olmadığını belirtmiştir⁴⁷-, Goldziher'in deyişle, kıyasın uygulanmasıyla birlikte serbestliğe kavuşmuştur.⁴⁸ Schacht, re'yin, sistematik bir bütünlük kazanmaya yönelerek mevcut bir müesseseye ya da hükmün paralellüğünden hareket ederek kıyas adını aldığını söylerken;⁴⁹ Fazlurrahman ile Ahmed Hasan da kıyas ile re'y bağlantısında benzer noktalara dikkat çekerek, mevcut sünnet ve Kur'an'a dayanılmak suretiyle, ferdi hür düşünce olan re'yin daha sistematik bir istidlal haline getirilmesine kıyas adını vermektedirler.⁵⁰ Her ne kadar re'y ve kıyas kelimeleri müteradif olarak kullanılırlarsa da, kıyasda re'ye olduğundan daha fazla bir şahsîlik olduğunu ileri süren T. J. de Boer'e göre kıyas, nahvî ve mantikî konularda olduğundan daha çok fıkıhta hüküm vermekte kullanılmaktadır.⁵¹

Kıyasla ilgili olarak Câbirî de şu açıklamaları yapmaktadır: Mutezile kelâmında usûlün işletilmesiyle ilgili zihinsel mekanizma, fıkıh usûlündeki zihinsel mekanizmayla aynı şekilde çalışmaktadır. Bu da fer'i'n, üzerinde ihtilaf edilmeyen asla döndürülmesidir ki, bu yapı kıyastan başka bir şey değildir. Öyleyse kıyas, fer'in asla ya da var olmayan ve bilinmeyen var olan ve bilinene götürülmesidir. Diğer bir deyişle; aslın hükmünün bir şe-

44 Mahmûd Abdulmecid, *el-İtticâhâtü'l-Fıkhiyye inde Ashâbi'l-Hadîs fi'l-Karnî's-Sâlisî'l-Hicrî*, Kahire 1979, s. 289. Bu anlamda Hz. Peygamber'e isnad edilen bir rivâyet için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-Mutefakkih*, tahk. İsmail el-Ensârî, Dimaşk 1975, c. I, s. 180; İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. II, ss. 891, 1038-1039: "... Re'yleriyle/re'ye dayanarak kıyas yapıyorlar; böylece Allah'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını da helal sayıyorlar". Benzer bir rivâyet için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, İstanbul 1992, Mukaddime, 22 (c. I, s. 58). Yine nakledildiğine göre, Ca'fer b. Muhammed Ebû Hanif'e hitaben şöyle demiştir: "Re'yinle kıyas yapma!". Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, tahk. Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara 1991, s. 76.

45 Fazlurrahman, *İslam*, çev.: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 1993, s. 100.

46 İbn Hacer, *Feth*, c. XIII, ss. 304, 306; Aynî, *Umde*, c. XXV, s. 46; Kastallânî, *İrşâd* c. XV, ss. 312, 314; Fethi Dureynî, *el-Menâhîcu'l-Usûliyye fi'l-İctihâd bi'r-Re'y fi't-Tesrî'l-İslâmî*, Dimaşk 1985, ss. 12-13.

47 İbn Hazm el-Endelûsî, *Mulahasu İbtâli'l-Kiyâs ve'r-Re'y ve'l-İstihsân ve't-Taklîd ve't-Ta'îl*, tahk. Saîd el-Afgânî, Dimaşk 1960, ss. 4-5.

48 Ignast Goldziher, *Zâhiriler: Sistem ve Tarihleri*, çev.: Cihat Tunç, Ankara 1982,, s. 11.

49 Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, çev.: Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener, Ankara 1986, s. 47.

50 Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev.: Salih Akdemir, Ankara 1995, s. 28; Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Bilimi*, ss. 70, 81.

51 T. J. de Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, çev.: Yaşar Kutluay, Ankara 1960, s. 29.

kilde nassın aklî içeriğine dayanarak fer'de uygulanmasıdır.⁵² Ayrıca kıyas, belâğatta kullanılan teşbih mekanizmasının soyut düşünce alanında işletilmesinden ibaret şeklinde de tanımlanmaktadır.⁵³ Gerek fıkıhta gerekse belâğatta olsun, kıyasın tüm işlevlerinde re'y ile irtibat halinde olduğu âşikardır.

Buhârî (ö.256/870)'nin *es-Sahîh*'inin "el-İ'tisâm" kitabında birbiri arkasında sıralanmış, zımnen de olsa kıyas-re'y bağlantısına dikkat çeken şu bablar vardır: *Re'y ve zorlanmış kıyasın yerilmesine ilişkin ...*, *Rasûlullah'ın, kadın-erkek tüm ümmetine öğrettiğinin, Allah'ın kendisine öğrettiği bilgiler olup, re'y ve temsil olmadığına ilişkin ...*, *belli bir hükmü, Allah'ın açıkladığı bir başka hükme -daha iyi anlatabilmek için- benzetene ilişkin ...*.⁵⁴ Bu bablar ve içerisinde yer verdiği haberlere göre Buhârî, katı kurallara dayanan ve zoraki elde edilen kıyas ile re'yi onaylamamakla beraber, *muhataba anlatmak için* kaydını koymasına karşın, bir hükmün mansûs ve mübeyyen olan bir başka hükme teşbih ve temsilini kabul etmektedir.⁵⁵

Umerî de, Hz. Peygamber'in bir çok soruya cevap olarak kullandığı *eraeyte* ifadesinin, meseleler arasında benzerlik kurmak ya da karşılaştırma yapmak anlamını içerdiğini söylemekte ve onu kıyasla bağlantılı görmektedir, hatta onu kıyasın geçerliliğinin delili olarak değerlendirmektedir.⁵⁶

Re'y ile kıyas arasında kurulan ilişki, her ne kadar mantıksal ölçütlerde birebir örtüşmese de, içtihat=kıyas bağlantısı böyle bir yaklaşımı anlamlı kılmaktadır. Bu zihinsel faaliyetin sistematik bir düzeyde olmaması, mantıksal kurguyu dışlamaz. Çünkü, bir şeyi diğer bir şeyle mukayese ederek ya da karşılaştırma yaparak hükme varma temayülü, kendiliğinden var olan bir eğilimdir, beşerî bir tutumdur. Kıyasın en doğal, en basit modeli ve kıyasın etkinliğinden önce önemli rol oynamış bir kavram olan re'y ile kıyas arasındaki bağlantıyı anlama, her iki kavram arasındaki mantıksal rasyonalitenin kendiliğinden varolan durumuna delalet etmektedir.

2.2.5. Re'y-Zann İlişkisi

Re'y-zan bağlantısı, açık bir biçimde anlama ve yorumlama faaliyetinin nesnel ve birebir olmadığını, öznenen kaynaklanan kimi eksikliklerden dolayı zan içerdiğine gönderme yapmaktadır. Zira, değişik perspektiflere göre yorumlar değişmekte ve her yorum da belli bir oranda zan içermektedir.

52 Muhammed Âbid el-Câbirî, *Tekvînu'l-Akli'l-Arabî*, Beyrut 1984, s. 120; *Bunyetü'l-Akli'l-Arabî*, Beyrut 1992, s. 56.

53 Câbirî, *Tekvînu'l-Akl*, s. 130.

54 Buhârî, c. VIII, ss. 148-150.

55 Hayreddin Karaman, *İslam Hukuku'nda İctihat*, İstanbul 1996, s. 106.

56 Umerî, *Neş'etu'l-Kıyâsi'l-Usûlî*, ss. 8, 51. Re'y ve kıyas bağlantısı için ayrıca bkz. Umerî, *age*, s. 100.

Câhiliye çağında ilim, bir kişinin bir şey hakkında kendi şahsî tecrübesiyle elde ettiği bilgi demektir. Bu anlamda ilim, zannın zittî idi. Zan, tecrübeden değil, sübjektif düşünceden hâsıl olan, bundan dolayı da güvenilemeyen bilgi idi. İslam öncesi devrin şâiri Tarafa'nın şu beyti, ilim ile zan arasındaki bu ayrılığı gayet güzel belirtmektedir: "Ben zan ile değil de deneyimle/ilimle bilirim ki, kişinin efendisi/mevlâsı zelil olursa, kendisi de zelil olur". Şâir bu sözle demek istiyor ki, bu, kesin bilgidir; çünkü kendi tecrübесinden meydana gelmiştir ve objektif tutarlılığı olmayan güvenilemez zan gibi değildir.⁵⁷

Lügatların da belirttiği gibi re'ý, *riyту* (ruiytu da kullanılmıştır) *enne fulânen ehûke*⁵⁸ cümlesinde olduğu gibi, zan anlamını ifade etmektedir.⁵⁹ "Nefsin, iki çelişik şeyden birisine, zann-ı galiple inanmasıdır"⁶⁰ denirken de, bu zan açıkça belirtilmiştir. Râgıb, "onları gözleriyle kendilerinden iki kat görüyorlardı" (Âlu İmrân, 3/13) âyetini bu hususa örnek olarak vermiş ve bundan da kastın, *gözlemleri gereği öyle zannediyorlardı* anlamı olduğunu ileri sürmüştür.⁶¹

Ebu'l-Huseyin el-Basrî de, re'ý'in itikat ve zandan ibaret olduğunu söylemiş ve hatta o, re'ý adının bu anlamlara geldiğinde hiçbir kuşkunun olmadığını belirterek, selefın "bu konuda re'ýmle hükmedeceğim" demesinde de zann anlamının olduğunu ileri sürmüştür.⁶² Re'ý'in türevlerinden olan *terâ'â* kelimesinin de zan anlamını taşıdığı söylenmiştir.⁶³ Re'ý-zan ilişkisinin bu teorik açıklamasından sonra, konunun somutlaşması için bir takım örneklendirmelerde bulunalım:

Hz. Peygamber'den, hurma aşılama meselesiyle ilgili olarak gelen rivâyetlerden kimisinde nakledildiğine göre O: "... Ben ancak zannım ile (daha iyi olacağını) sandım; dolayısıyla beni zannımdan ötürü eleştirmeyin" buyurmuştur.⁶⁴ Bu rivâyetin detaylarını göz önünde bulundurduğumuz zaman anlaşılacaktır ki, Rasûlullah'ın söz ettiği zandan kasıt, bizzat re'ýdir. Zira o, ileri sürmüş olduğu re'ýden dolayı yanılmış ve yanılmış olduğu bu re'ý'i de bizzat kendisi zann diye ifadelendirmiştir. Bu rivâyet çerçevesinde düşünecek olursak, re'ý'in hatayı ve isabetli olmayı içermesi de,⁶⁵ re'ý'in

57 Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, ss. 55-56.

58 Halil b. Ahmed, *Ayn*, c. VIII, s. 308; İsmail b. Abbâd, *Muhît*, c. X, s. 302; İbn Manzûr, *Lisân*, c. XIV, s. 304.

59 Zemaşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, s. 146; Feyyûmî, *Misbâh*, c. I, s. 265.

60 Râgıb, *Mufredât*, s. 304; Ebu'l-Bekâ, *Kulliyât*, s. 480 (Ebu'l-Bekâ, s. 475'de de re'ý ile zann arasındaki bağlantıya örneklerle dikkat çekmiştir).

61 Râgıb, *ay*.

62 Ebu'l-Huseyin el-Basrî, *Mu'temed*, c. II, ss. 732-733.

63 Halil b. Ahmed, *age*, c. VIII, s. 310; İsmail b. Abbâd, *age*, c. X, s. 302.

64 Muslim, *Fedâil*, 139 (c. II, s. 1835); Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. I, s. 162.

65 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. IV, s. 320; Muslim, *Sıfatu'l-Munâfikîn*, 10 (c. III, ss. 2143-2144); Serahsî, *Usûl*, c. II, s. 107; İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. I, s. 758; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, Beyrut, ty. s. 70; İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 60; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşf*, c. III, s. 387; Zehebî, *Siyer*, c. XXV, s. 227.

zann anlamında olduğuna yönelik bir göndermedir. Yine Hz. Peygamber, "emzikli kadınla cimâ' etmeyi yasaklamayı düşünmüştüm; nihayet Rumlarla Farısların bunu yaptıklarını ve bu davranışın onların çocuklarına zarar vermediğini gördüm"⁶⁶ ve; "ben falan kişileri ele geçirdiğinizde onları yakmanızı emretmişim; halbuki ateşle yalnız Allah azaplandırır; bu nedenle siz onları yakaladığınızda yakmayınız da, öldürünüz"⁶⁷ buyurmuştur ki, bu iki olay Hz. Peygamber'in de kimi zamanlarda zan ile hareket ettiğini, tecrübelerine dayanarak yanlışlığını anlayınca da bunlardan vazgeçtiğini göstermektedir. Re'yin bir kısmının zan anlamına geldiğine ilişkin Hz. Peygamber'den nakledilen bir diğer rivâyet de şudur: "Size Allah'tan ne haber (vahiy) verirsem, o haktır; eğer kendi tarafımdan bir şey (re'y) söylersem, ben de beşerim; hata da edebilirim isâbet te".⁶⁸

Hz. Ömer'in, Allah'ın, elçisine doğruyu göstermesi nedeniyle onun re'yinin isabetli, kendi re'ylere ise zandan ve zorlamadan ibaret olduğunu belirtmesi de,⁶⁹ re'yin zan kapsamında olduğunun bir başka örneğidir. Büyük bir olasılıkla Hz. Ömer, "biz sana kitabı gerçekte indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği/öğrettiği biçimde hüküm veresin" (en-Nisâ, 4/105) âyetinden esinlenerek böyle bir yaklaşım sergilemiştir. Zeyd b. Sâbit (ö.45/665) dedenin mirası konusunda verdiği bir hüküm hakkında, "re'yim müslümanları bağlayıcı değildir"⁷⁰ derken de, re'yin zan anlamına bir göndermede bulunmuştur. Yine bu bağlamda; İbn Ömer (ö.73/693) de, kendisine rivâyet ulaşmayan bir konuda soru sorulunca, "isterseniz size zann ile haber vereyim", demiştir.⁷¹ Kâdı Şurayh (ö.80/699), hasmına: "Ben zann ile hükmedemem; ancak yanımda bulunan bir delil ile hükmederim" dermiş,⁷² rivâyet edildiğine göre Mâlik b. Enes (ö.179/795) de, meydana gelmiş bir takım meselelerin hükümlerinin sorulması üzerine re'y ile içtihatla bulunduğu sık sık, "biz ancak zannederiz, emin değiliz" (el-Câsiye, 45/32) âyetini okurmuş.⁷³ Rebîa da, İbn

re'ýin naslar gibi olmayıp zan anlamını içerdiğini açıkça belirtmektedir: "İnsanlara re'ýinle konuştuğun zaman, onlara kendi re'ýin olduğunu haber ver! Yine onlara sünnetten söz ettiğinde de onlara bunun sünnet olduğunu bildir ki, sünneti senin re'ýin zannetmesinler!"⁷⁴

Sehl b. Huneyf el-Ensârî Siffin Savaşı'ndan döndüğü zaman, kendisinden haber almak için yanına gelenlere şöyle demiş: "Sizler bu savaş hakkında kendi re'ýinizi ittiham ediniz (re'ýlerinize güvenmeyiniz)..."⁷⁵ Dinin herhangi bir aslına dayanmayan salt re'yle amel edilemeyeceği anlamında olduğu söylenen bu rivâyette geçen re'ý, Schacht'a göre siyasal sadakatsizlikle aynileştirilmiş ve ilk dönemdeki iç savaşların sorumlusu hâline getirilmiştir.⁷⁶ Asım el-Ahvel (ö.142/760)'in naklettiğine göre İbn Sîrîn (ö.110/729) kendi re'ýi hakkında, "itham ettiğim/şüphe duyduğum re'ým"⁷⁷ ifadesini kullanmış, Hasan b. Muhammed el-Belhî'nin naklettiğine göre Hammâd da: "Ebû Hanife'nin re'ýinden dolayı kendi re'ýime şüphe ile bakar oldum" demiştir.⁷⁸ Yine bunlardan başka, İbn Abdilberr de re'ýin zan anlamını içerdiğini ifade etmiş,⁷⁹ hatta re'ýin yerilmesine ilişkin olarak açmış olduğu bir bab başlığında, zan kavramını da re'ýin yanında aynı başlıkta kullanarak,⁸⁰ re'ýin zan ile olan bağlantısına dikkat çekmiştir. Bu rivâyetlerde de görüldüğü üzere, kişisel re'ýlerde kesinlik bulunmadığına işaret edilerek re'ýin zanna ilişkin olan boyutuna değinilmiştir.

İbn Kayyim re'ý aleyhindeki rivâyetleri değerlendirirken, re'ye başvurmak zorunda kalan birisinin, ancak zann ile haber vereceğini, diğer bir deyişle, haber verdiği şeyin ancak zandan ibaret olacağını belirtmektedir.⁸¹ Goldziher de, Buhârî'nin *es-Sahîh*'inin Ferâiz bölümünde geçen, "teallemû kable'z-zânnine, ya'nî ellezîne yetekellemûne bi'z-zanni"⁸² ifadesinde kasdedilen *zannin* da re'ý anlamında olduğunu belirtmiştir.⁸³

Bu veriler çok açık olarak, re'ýin delilsiz ve felsefi dayanak olmadan hüküm vermek olmadığını, hükme konu edilen hususun gerekçelerini ortaya koyduktan sonra bir sonuca ulaşmayı içerdiğini, ama tüm bunlara karşın yine de zan ile ma'lul olduğunu göstermektedir.

74 Hatîb, *Fakîh*, c. II, ss. 148-149; İbn Abdilberr, *age*, c. II, s. 1071.

75 Buhârî, *Meğâzî*, 35 (c. V, ss. 69-70); İ'tisâm, 7 (c. VIII, s. 148); Muslim, Cihâd, 95-96 (c. II, ss. 1412-1413); Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. III, s. 485. Benzer bir rivâyet Ömer'den de nakledilmiştir. Bkz. İbn Hazm, *Mulahhas*, s. 57; *en-Nubez fi Usûli'l-Fikh*, tahk. Ahmed Hicâzî *es-Sekâ*, Kahire 1981, s. 60.

76 Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1995, s. 141 (Schacht, *Origins*, s. 130'dan naklen).

77 İbn Abdilberr, *age*, c. I, s. 777.

78 Hâfızuddîn b. Muhammed el-Kerderî, *Menâkibu Ebî Hanife*, Beyrut 1981, s. 183.

79 İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. I, s. 779. Aynı yerde, re'ýin kesin bilgi gibi olmadığını ifade eden bir de şiiir vardır.

80 İbn Abdilberr, *age*, c. II, s. 1037.

81 İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 48.

82 Buhârî, *Ferâiz*, 2 (c. VIII, s. 3).

83 Goldziher, *Zâhiriler*, s. 88.

Bigiyef de kıyas-zann bağlantısıyla ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır:

"Fikhî hâdisenin şekli ve olayın kendisi konusunda zann ile amel edilir. Zira olayların sonu ve sınırı yoktur, ancak naslar sınırlıdır. Bu takdirde de re'ye başvurmak zarureti ortaya çıkar. Öyleyse nasları uygulamada da zann ile amel etmek zorundayız. Risâlet asrında da bu böyleydi. Zira bir nassı herkese duyurmak mümkün olmadığı gibi, şâri'den gelen nasların her olayı kapsaması da mümkün değildir. İnsan bütün zamanlarda her işinde zanna dayanır. Her işinde zanna dayanmak, insan için tabii ve fitri bir durumdur. Zannında hata ihtimalinin olması, onunla amel edenin azmini sarsmamalıdır. Zann ile amel vacip olduğu için, şeriatın ayrıntılarında yapılan hatalar kaldırılmıştır, yani affedilecektir".⁸⁴

Nass çerçevesinde akıl yürütürken -özellikle de nassın delâleti gizli iken-, delillere ve karinelere dayanarak bir sonuca varılmaya çalışılır; sonra da nassın kastedtiği anlam olduğu zannı ile bir hüküm tercih edilir.⁸⁵ Yine nass çerçevesinde re'yle içtihatla bulunmanın bir türü olan te'vil de,⁸⁶ lafzı zâhirî manasından çıkarıp, delilin yönlendirdiği anlama götürür. İşte bu da kast olunan anlamdır ya da kanun koyucunun iradesini zann-ı galiple temsil eden bir hükümdür.⁸⁷ Hallâf'ın belirttiğine göre de, şer'î nasların çoğunluğunun delâleti zannidir ve zandan başka bir anlam da ifade etmezler.⁸⁸ Nitekim Nâdiye Şerif el-Umerî de, hükümlerin çoğunluğunun zannî olduğunu ifade etmiş olup,⁸⁹ re'y ile zan arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Verilen örneklerden ve yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi, ilmin tamamlayıcılarından birisi olmakla beraber⁹⁰ re'y, kitap ve sünnette olduğu gibi kesin bir bilgi ifade etmez.

Müslümanların tarihsel ve toplumsal değişmeler ya da gelişmeler karşısında Kur'an'ı çeşitli şekillerde yorumlamaları, bizi, onların bu yorumlarının zanni bilgi düzeyinde, yani göreceli olacağı düşüncesine götürmektedir. Buradan, dinî yorumların dogmatlaştırılmayacağı ve muhtelif gelişmeler ya da değişmeler karşısında bu yorumların sürekli olarak yenileneceği sonucuna ulaşılması mümkündür. Hiçbir yorum, kendisinin kesin olduğu iddiasıyla insanlar üzerinde baskı kuramaz, ama etki edebilir. Zira yorumcu, bir anlamın doğru ya da geçerli olduğuna/olabileceğine yönelik bir karara vardığında, o bunu tamamen kendi önyargılarına dayanarak yapacağından ötürü, varılan kararların öznel olacağı kaçınılmazdır. Bu bağlamda, dolayısıyla re'yin değişkenlik özelliği vardır ve bu özellik de ona zannilik niteliğini yüklemektedir.

84 Musa Cârullah Bigiyef, *Kur'an-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım: Kitâbu's-Sunne*, çev.: Mehmet Görmez, Ankara 1998, s. 122.

85 Dureynî, *Menâhic*, s. 16.

86 Sahabe ve tâbiün dönemlerinde te'vil için bkz. Dureynî, *age*, ss. 168-179.

87 Dureynî, *Menâhic*, ss. 29-30, 41.

88 Abdulvahhâb Hallâf, *Masâdiru't-Teşri'i'l-İslâmî fi mâ lâ Nassa fihî*, Kuveyt 1978, s. 38.

89 Nâdiye Muhammed Şerif el-Umerî, *İçtihâdu'r-Rasûl*, Beyrut 1987, s. 29.

90 "İlim, ya rivâyettir ya da re'ydir". Bkz. İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâvâ*, Riyad, ty., c. XX, s. 316.

Hiçbir kimse re'ý ile içtihatla bulunmanın kesin bir sonuca ulaştırdığını/ulaştıracağını ileri sürmemiştir. Yapılan bu faaliyet beşerî bir takım eksikliklerle beraber, bizzat Hz. Peygamber'in tespit etmiş olduğu şeyleri arama ve onların peşi sıra gitmedir. İctihat hatalı da olabilir doğru da. Bu anlamda sahabe, tâbiûn ve daha sonra gelen müçtehitlerden hiç kimse, kendi re'ýinin doğrunun ta kendisi olduğunu ifade etmemiştir; varmış oldukları sonuçlar ancak doğru olduğunu varsaydıkları ve zannettikleri bir görüştür. Bundan dolayı da kendi görüşlerinin karşısında adalete ve hakka daha yakın olduğunu zannettikleri bir düşünceyle karşılaştıklarında da, kendi re'ýlerini bırakıp diğer görüşü benimseyebilmişlerdir.

Akla dayandığı ve yanılma olasılığı olduğundan ötürü, re'ýin ifade etmiş olduğu anlam ya da hüküm zandır. Bir takım fıkıh ve tefsir kitaplarının bölüm sonlarındaki, *doğrusunu en iyi Allah bilir* ifadeleri de re'ý ile zan arasındaki bağlantıya en iyi örnek olsa gerektir.

Gerek re'ý kelimesinin etimolojik yapısı, gerekse de re'ýin kimi kavramlarla olan ilişkisinden söz ettikten sonra, şimdi de kelimenin terminolojik ya da kavramsallaştıktan sonra kazanmış olduğu anlamları ortaya koyarak, re'ýin dini anlamadaki işlevselliğinden söz edelim.

2.3. Re'ýin Kavramsal Gelişimi ya da Dini Anlamda Re'ýin Değeri

İlk dönemlerde düşünme yollarının ya da fikir üretme tarzlarının hemen hepsini ifade eder bir biçimde kullanılan re'ý kavramının, tanım ve yorumlanmasında değişik yaklaşımlar görülmektedir.⁹¹ Şimdi, bu kavram hakkında yapılan tanımlamalardan ve ileri sürülen yorumlardan bazılarını kronolojik bir düzlemde ele alıp değerlendirelim.

Zâhirî mezhebinin önde gelen imamlarından olan İbn Hazm el-Endelûsî (ö.458/1066) re'ý için şu tanımlamayı yapmaktadır: "Bir nassa dayanmaksızın, müftünün dindeki helal ve harama ilişkin meselelerde, kendisine göre daha ihtiyatlı ve daha âdil olanı esas alarak verdiği hükümdür".⁹² Dolayısıyla dinde, Kur'an ve sünnet dışında ilim kaynağı tanımayan İbn Hazm'a göre re'ý ile fetva veren kimse, ilimsiz fetva vermiş olur.⁹³

İbn Teymiye (ö.728/1328) re'ýi, mezmûm ve makbûl olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra kitap, sünnet ve icma'dan bir asla dayanan re'ýin makbûl, hiçbir asla dayanmayan re'ýin ise mezmûm olduğunu belirterek; ikincisine (re'ý-i mahz) salt re'ý adını verir ve bunun da batıl olduğunu ifade eder.⁹⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) ise Arapların re'ý keli-

91 İ. Hakkı Ünal da bu ifadeye paralel olarak, re'ý kavramının tanımı üzerinde bir ittifak olmadığını belirtir. Bkz. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994, s. 27.

92 İbn Hazm, *Mulahhas*, s. 4.

93 İbn Hazm, *age*, s. 56.

mesini, hakkında çelişkili ip uçları bulunan bir konuda doğruyu ortaya çıkarmak için düşünüp araştırdıktan sonra kalbin vardığı sonuç anlamına tahsis ettiklerini belirtir.⁹⁵

Bu değerlendirmeden sonra İbn Kayyim re'yi üç kısma ayırmıştır. Bunlar; sahih re'y, bâtil re'y ve geçerliliği/meşrûiyeti kuşkulu olan re'y olup, selef de bu üç gruba işaret etmiştir. Onlar sahih re'yi kullanmış, onunla fetva vermiş ve caiz görmüşlerdir. Bâtil re'yi ise kınamış, onunla fetva vermeyi yasaklamış, bu tür re'yi ve ehlini yermişlerdir.⁹⁶ Re'yi bu şekilde, yani sahih ve bâtil olmak üzere iki kategoride ele alanların, hadis ekolünün mutedil kesimi olduğu ileri sürülmüştür.⁹⁷ Ancak şu da bir gerçektir ki, lehte vealeyhteki rivâyetler göz önünde bulundurulduğunda, iyi ve kötü olarak ikiye ayrılan re'y, İslam kültür tarihi içinde genellikle kötü anlamıyla meşhur olmuştur. Oryantalist araştırmacı Goldziher de, re'yin kötü anlamıyla yaygınlık kazanmasını, mutaassıp hadisçilerin duygusallığına bağlamaktadır.⁹⁸

İbn Kayyim'in bu sınıflandırmasına göre; kitap ve sünnete kıyaslayarak sahabe, tâbiûn ve tebei tâbiûn fakihlerinin yöntemine uygun olarak, yeni bir olayın (mesele) hükmünü nastan çıkarmak, yine bir problemin çözüme kavuşturulmasında "kitap, sünnet, sahabe sözü ve re'y kullanma" hiyerarşisindeki re'y, kısacası kitap ve sünnetten bir nakle dayanan⁹⁹ anlamlarına da gelen sahih re'y, şu kısımlara ayrılmaktadır:¹⁰⁰

Fıkıh açısından en ileri, takvâ hususunda en önde, ilim bakımından en derin ve yeterli, tekellüfû en az, hedefleri en doğru, yaratılıştan en üstün, tam bir fitrat, idrak ve zihinlerinin saflığı açısından ümmetin diğer mensuplarına üstün olmaları yönüyle *sahabenin re'yi*. Zira onlar Kur'an'ın inişine tanık olmuşlar, yorumunu öğrenmişler, ilmi peygamberden almışlar, emir ve yasakların, geniş anlamıyla vahyin iniş nedenlerini öğrenmişler, vahyin konu aldığı bölgeyi iyi tanımışlar, peygamberin maksatlarını anlamışlar, O'nun kişiliğini ve söylediklerini bildiklerinden ötürü yasamanın inceliklerine de vâkıf olmuşlardır.¹⁰¹

Nasları ve onların delil oluşlarını açıklayan, inceleyen, güzelliklerini ortaya koyan ve onlardan hüküm çıkarmayı kolaylaştıran re'y. Bu bağlamda İbrahim en-Nehaî (ö.96/714) ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî

95 İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 53.

96 İbn Kayyim, *age*, c. I, s. 53.

97 Ali Hasan Abdulkâdir, *Nazra Âmme fi Târîhi't-Teşri'i'l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 217.

98 Goldziher, *Zâhirîler*, s. 10.

99 Bkz. İbn Hacer, *Feth*, c. XIII, s. 304; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fıkhu Ehl-i Irak ve Hadîsuhum*, tahk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Kahire 1970, s. 14; Abdulkadir, *Nazra*, s. 217.

100 İbn Kayyim, *age*, c. I, ss. 63-67.

101 Serahsî, *Usûl*, c. II, s. 108; Kâdi İyâz el-Yahsûbî, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmî Mezhebi Mâlik*, tahk. Ahmed Bekir Mahmûd, Beyrut, ty, c. I, s. 77; Muhammed Edib Salih, *Tefsîru'n-Nusûs fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1993, c. I, s. 90; Abdulkadir, *Nazra*, s. 217.

(ö.181/804), "rivâyetsiz re'y, re'ysiz de rivâyet müstakîm olmaz";¹⁰² Abdullah b. Mubârek (ö.181/797) de, "güvenin/itimadın/dayanağın eser olsun; bunun yanısıra re'yin de hadisi açıklayacak kadar olanını al!"¹⁰³ demiştir. İbn Şihâb ez-Zuhrî de "güzel/hasen re'y" ifadesini kullanarak,¹⁰⁴ re'yin sahih olan kısmına bir göndermede bulunmuştur. Yine İbn Abdilberr'in, "kitap sünnete ve sünnet te re'ye bir yer/alan bırakmıştır"¹⁰⁵ ifadesi de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu tür re'y, Allah'ın, kullarından istediğine verdiği bir anlayıştır. Ayrıca bu ifadelerden anlaşıldığına göre bu tür bir re'yin, rivâyet metinlerini çözümlenmede de önemli bir işlevselliği vardır.

Ümmetin üzerinde birleştiği ve nesillerin birbirlerinden naklettikleri re'y ki, böyle olduğu anlaşılan bir re'y doğru olur.

Olayın/sorunun hükmünü ortaya koyarken Kur'an, sünnet, Râşid halifelerin ya da onların ikisi veya birisinin verdiği hüküm ve sahabeden birinin söylediği bir sözde arayıp ta bulunamadığında başvurulacak re'y ki, burada Kur'an, sünnet ve sahabenin verdiği hükümlere en yakın olanı araştırılır. Sahabe de bu tür re'yi caiz görüp kullanmış ve birbirlerinden kabul etmişlerdir.

Nassa aykırı olan, dinde istihsanla ve zanla konuşmak, Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını bâtil kıyaslarla inkar etmek, bid'atlar türeten ve sünneti değiştiren, içtihat ehli olmayan kimselerin yaptığı ve dinin herhangi bir temelinde dayanmayıp tartışmanın kaynağı olan, şer'î delillerin kabul etmediği, nef'sî arzuların ürünü olan görüşler¹⁰⁶ anlamlarına da gelen, yerilmiş ya da bâtil diye nitelendirilen re'y ise, bir takım sakıncalar içerdiğinden dolayı hoş karşılanmamış, kabul edilmemiştir.¹⁰⁷ Bu tür re'ye gelince:

Naslara aykırı olan re'y bunun en tipik örneğidir. Bu tür bir re'yin İslam'da bâtil olduğu bilinip, yorum ya da taklit ile bu görüşe düşülmüş olsa bile, bununla fetva vermek ve onu yargı sırasında kullanmak doğru sayılmamaktadır.

Naslara bilme, anlama ve onlardan hüküm çıkarmada ihmal ve eksiklik olmakla birlikte, zan ve tahminden ibaret olan re'y.

Cehmiyye, Mu'tezile, Kaderiyye gibi bir takım grupların ortaya koyduğu bâtil kıyaslarla Allah'ın isimlerini, sıfatlarını ve fiillerini yok sayan re'y olarak nitelenen bâtil re'y ise, inanca yönelik konuları içermektedir.

102 Ebû Nuaym, *Hilye*, c. IV, ss. 222, 225; Serahsî, *Usûl*, c. II, s. 113; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşf*, c. I, s. 60.

103 Hatîb, *Fakîh*, c. II, s. 64; İbn Abdilberr, *Câmi'*, c. I, s. 782; c. II, ss. 1031, 1050, 1070; Zehebî, *Siyer*, c. VIII, s. 398.

104 Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî, *Sunenu'l-Evzâî*, tasnif: Mervân Muhammed eş-Şe'âr, Beyrut 1993, s. 59; Dârimî, *Sunen*, c. I, s. 78; İbn Abdilberr, *age*, c. I, s. 779; c. II, s. 854.

105 İbn Abdilberr, *age*, c. I, s. 779.

106 Bkz. İbn Hacer, *Feth*, c. XIII, s. 304; Kevserî, *Fıkhu Ehl-i Irak*, s. 18; Te'nîb, s. 154; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 154; Abdulkâdir, *Nazra*, s. 217.

107 İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 53-55.

Bid'atların ortaya çıkmasına neden olan, dolayısıyla da sünnetleri değiştiren ve hatta onların yok olmasına yol açan re'y.

Dini hükümlerde istihsan ve zanla söz söylemek, içinden çıkılmayacak derecede karmaşık konularla uğraşmak, yeni mesele ve olayları asıllarına bağlamadan, illetleri araştırıp onları dikkate almadan birbirleriyle kıyaslama yoluna gidip, olay daha henüz meydana gelmeden re'yi kullanarak onu detaylandırmak ve zanna benzer bir re'y ile o mesele hakkında söz söylemek.

Sahih ve bâtil olan bu iki re'y türü arasında bir üçüncü re'y türü daha vardır ki, o da meşrûiyeti/geçerliliği kuşkulu olan re'ydir. Selef re'yin bu türüyle amel edilmesini, fetva ve hüküm verilmesini ancak zaruret durumlarında mümkün görmüş, hiç kimseyi onunla amel etmekle bağlı görmemiş, ona aykırı davranmayı haram olarak nitelememiş ve aykırı davranı ise dine muhalif saymamışlardır. Sonuç olarak bu tür re'yi, kabul ve redd arasında serbest bırakmışlardır. Nitekim bu tür re'y ancak zaruret durumlarında kullanıldığı için onda aşırılığa kaçılmamış ve sonradan gelenlerin yaptıkları gibi kapsamı da genişletilmemiştir.¹⁰⁸

İbn Teymiyye'nin öğrencisi olan İbn Kayyim'in bu geniş re'y tasnifine yer verdikten sonra, bir de Şâtıbî (ö.790/1388)'ye bakalım. Şâtıbî re'yi ikiye ayırmıştır: *Birisi*, Arap diline, Kur'an ve sünnete uygun olan re'y ki, Kur'an ve sünneti bilen âlimler için bu tür re'yin ihmal edilmesi mümkün değildir; *diğeri de*, Arap diline ya da şer'î delillere uygun olmayan re'ydir ki, şer'an yerilen re'y de bu tür re'y olmaktadır ve bu konuda hiçbir tartışma da yoktur.¹⁰⁹ Tehânevî'nin ifadesiyle re'yin tümü ne övülmüştür ne de yerilmiştir; aksine bir kısmı övülmüş ve bir kısmı da yerilmiştir. Övülmüş re'y, şer'î delillere dayanır; yerilmiş re'y ise şer'î delillere dayanmaz.¹¹⁰ Bu bağlamda şunu da belirtmek gerekir ki, re'y kavramının hem yerilebilecek hem de övülebilecek bir yapıya ve anlam çerçevesine sahip olması, re'yin terminolojik mânâlarında değişik tanımların ortaya çıkmasının da muhtemel nedenlerinden birisidir.

Son dönemde yetişen kimi âlimler de, re'y kelimesinin yukarıda geçen anlamlarına uygun düşen bir takım tanımlar geliştirmişlerdir. Örneğin; Mustafa Abdurrâzık re'yi, şer'î hükümlerin çıkarılması sırasında düşünceye güvenme/dayanma ve onu asıl kabul etmedir, diye tanımlamakta;¹¹¹ dolayısıyla hem genel manayı ifade etmekte hem de sözcük anlamındaki düşünceye dayanma niteliğini terim anlamında da kullanmaktadır. Muhammed Abdurreşid en-Nu'mânî re'yi, şer'î nasların anlamlarına ve şer'î hü-

108 İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 53.

109 Ebû İshak İbrahim b. Mûsa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*, tahk. Abdullah Dıraz, Beyrut, ty., c. III, ss. 421-422.

110 Zafer Ahmed et-Tehânevî, *İ'lâu's-Sunen*, tahk. Muhammed Tâki Osmânî, Karaçi, ty., c. XX, s. 195.

111 Mustafa Abdurrâzık, *et-Temhîd li Târîhi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, yy., 1944, s. 138.

kümlere muttali' olma kuvveti diye tanımlamakta¹¹² ve böylece re'ý bu anlamda nass varken de kullanılmaktadır. Dureynî ise re'ý için, nassı anlamada, o nassın hükmünü uygulamada ve nass-olgu ilişkisinde gösterilen dikkat/titizlik değerlendirmesini yapmakta;¹¹³ re'ý içtihadının sadece nassın olmadığı yerlerle sınırlandırılmasının doğru olamayacağını belirtmektedir. Ayrıca Dureynî, meselenin öneminden ötürüdür ki, re'ý ile içtihadın sadece nass olmayan yerlerle sınırlandırılacağına ilişkin hiçbir kanıt bulunmadığı hususunda bir konu başlığı dahi koymuştur.¹¹⁴ Zaten bir mesele hakkında re'ý'in, sadece âyet ya da hadis bulunmadığı zamanlarda uygulanacağını söylemek de yerinde bir ifade olmasa gerektir. Asıl sorun da, herhangi bir mesele hakkında nassın varlığı durumunda hüküm verilirken, re'ye başvurulup vurulmayacağıdır. Re'ý ve hadis ekolleri arasındaki asıl ayrılık noktalarından birisi de, bu noktada yoğunlaşmaktadır. Fakat gerçekte bu yaklaşım, yani re'yi kullanmaktan kaçış, nassın bulunduğu yerlerde bile mümkün değildir.

İslam'ın ilk günlerinde re'ý, içtihadın farklı biçimlerini kapsayan bir terimdi. Onun kullanımını peygamber döneminde olduğu gibi, daha sonraki sahabe döneminde de görmekteyiz. Kuşkusuz Kur'an ve sünnet bize, müslümanların toplumsal ve kişisel yaşantılarıyla ilgili bir takım hukuksal kaideler sağlar. Fakat insan hayatı durağan değil, dinamiktir. Şartların değişmesiyle birlikte, değişmesi gereken kanunlara ihtiyaç gösterir. Re'ý, değişik durumları içine almaya imkan veren ve müslümanların ihtiyaçlarına göre yeni kanunlar yapmalarını sağlayan bir araçtır. Hz. Ömer (ö.23/644)'in halifelik dönemi bu tür örneklerle doludur.¹¹⁵

Ayrıca yukarıda verilen bu tanımların yanı sıra, *aklî düşünme yöntemlerinin* odak kavramı olan re'ý için şu tanımlar da yapılmıştır: Doğru sonucu çıkarsama;¹¹⁶ genel olarak "sıhhatli, muteber görüş" şeklindeki özel anlamıyla anılan ferdi içtihat; serbest şahsi görüş;¹¹⁷ sağlam ve düşünülmüş olan görüş;¹¹⁸ şahsi fikir denilen akli düşünceler;¹¹⁹ mahalli hukukçuların sağ duyulu hür düşünce aktivitesi;¹²⁰ naslardan yararlanmak için naslar üzerinde akıl yürütme; kanun koyucunun iradesini ve amacını temsil eden naslar; yeni ortaya çıkan olayları bilimsel ve çözümleyici bir şekilde etüd

112 Muhammed Abdurreşîd en-Nu'mânî, *Mekânetu'l-İmâm Ebi Hanîfe fi'l-Hadîs*, haz. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1995, s. 68.

113 Dureynî, *el-Menâhîcu'l-Usûliyye*, ss. 10, 13.

114 Bkz. Dureynî, *age*, ss. 17-19.

115 Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Bilimine Giriş*, ss. 81-82.

116 Hatîb, *Fakîh*, c. I, s. 230.

117 Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, ss. 47, 79.

118 W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1998, s. 223.

119 Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, s. 28.

120 Muhammed Yûsuf Guraya, *Sünnetin Neliği Sorununa Metodik Bir Yaklaşım -Mâlik'in Muvatta'î Özelinde-*, çev.: Mehmet Emin Özafşar, Ankara 1999, s. 17. Re'ý denilen bu aktivitenin, imparatorluk içerisinde hukukî ihtilaflara neden olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Guraya, *age*, s. 17-18.

etme; dil özelliklerinden, şer'î kurallardan ya da hukukun genel ruhundan türemiş usûl yöntemlerinin aydınlığında bir takım sonuçlara ve çözümlere ulaşabilmek için derin düşünme ve ince kavrayış;¹²¹ rasyonalist ve faydacı temayüllerin ifadesi;¹²² açık ya da gizli bir nass olmayan hususlarda yapılan istinbat ve istihrac;¹²³ dinin genel ilke ve esasları doğrultusunda fikir yürütmek;¹²⁴ aranılan hüküm kitap, sünnet ve hidayette olan imamlarda bulunamadığı zaman, müracaat edilmesi gereken hüküm çıkarma yöntemi¹²⁵...vb.

Yapılan bu tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere re'ý, hevâ ve indî görüşler olmayıp, bir takım asıllara dayanmaktadır. Zaten re'ý ile içtihat ve istinbatta bulunma metodunun, nefsin hevâsından ayrı bir şey olduğu da ifade edilmiştir.¹²⁶ Ahmed Emîn'in ifadesiyle de, hevâ ile re'ý arasında büyük bir fark vardır. Hevâya uymada, mal ve makam elde etme hırsı vardır; re'ýde ise böyle bir şey yoktur. Zira re'ý'in amacı, gerçeğe ulaşmaktır.¹²⁷ Bütün bunların yanı sıra, re'ý'in doğru ve akıllıca bir görüş olarak, düşüncesiz bir karar ve yanıltıcı ihtirasın kaynağı demek olan hevâ kelimesinin karşıt anlamında kullanıldığı, arap atasözünde bile dile getirilmiştir.¹²⁸ Ancak İbnu'l-Enbârî (328/940)'den nakledildiğine göre, "kim Kur'an hakkında kendi re'yi ile bir hükümde bulunursa hata etmiştir"¹²⁹ hadisinden hareket eden kimi ilim ehlinin, re'ye hevâ anlamı verdikleri ifade edilmektedir. Zira Kur'an hakkında selef imamlarına dayanmadan, sadece kendi hevâ ve arzularına uygun söz söyleyen isâbet etse de, Kur'an hakkında aslini bilmeden ve o konuda hadis ekolünün görüşlerine vâkif olmadan hüküm verdiği için hata etmiştir.¹³⁰ Bununla birlikte re'ý ile içtihatla bulunma, bütün İslam hukukçularının övünmeye layık bir özelliği olup, derin bir anlayış ve kavrayışı ifade etmektedir.

Re'ý konusu işlenirken, kısaca da olsa içtihadu'r-re'ý kavramına değinmek yerinde olacaktır.

121 Dureynî, *Menâhic*, ss. 16-17, 33-34.

122 Wael B. Hallaq, "Şâfiî Hukuk İlminin Başmimarını mıydı ?", çev.: İsmail Hakkı Ünal, (*Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, haz. M. Hayri Kirbaşoğlu, Ankara 2000 içinde, ss. 49-72), s. 65.

123 Ebu'l-Huseyin el-Basrî, *Mu'temed*, c. II, s. 733.

124 Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, s. 54.

125 Karaman, *İçtihat*, ss. 52-43.

126 Serahsî, *Usûl*, c. II, s. 96; Ebu'l-Huseyin el-Basrî, *Mu'temed*, c. II, s. 763; Umerî, *Neş'etu'l-Kıyâsi'l-Usûlî*, s. 20 (dipnot: 1).

127 Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, c. II, s. 195.

128 "İzâ nusıra'r-ra'yu batale'l-hevâ". Bkz. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kahire 1977, c. I, s. 101. Ayrıca re'ýin hevâ anlamında kullanıldığına ilişkin olarak bkz. Hatîb, *Şeref*, s. 10.

129 Ebû Dâvud, *İlim*, 5 (c. IV, ss. 63-64). Re'ý ile Kur'an tefsiri meselesinin bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Şâtîbî, *Muvâfakât*, c. III, ss. 421-424.

130 Hatîb, *Fakîh*, c. I, s. 57.

Dildeki ifadesiyle düşünmekten yorulmak, bitkin düşmek¹³¹ anlamına gelen içtihadu'r-re'y kavramı, akıl yürütme esasına dayalı görüşlerin teşkili olarak bilinmiştir. Başlangıçta hemen hemen aklî delilin her cinsi bu adla anılır olmuştur.¹³² Rebîa (ö.136/703)'ya göre re'y fikhinin esası ve insanların maslahatı anlamlarına gelen bu kavram,¹³³ Sufyân b. Uyeyne (ö.198/814) tarafından da "ilim ehliyle istişare etme, sadece kendi re'yine dayanarak hüküm vermeme"¹³⁴ diye tanımlanmıştır. Schacht ise âdeta Rebîa ve Sufyân'ı desteklercesine, re'y ve istihšanın doğrudan doğruya ilk mütehasşislerin istişârî ve ihtiyâtî mahiyetteki faaliyetlerinden çıktığını ifade etmektedir.¹³⁵

Şâfiî (ö.204/819) Allah'ın, kitabında insanların ne ile kulluk yapacakları konusunda onlara açıkladığı hususların tamamının bir kaç noktada toplandığını ifade ettikten sonra, kitaba ve sünnete yönelik açıklamalar yapar ve sözü bağlarken: "Allah'ın insanlara, araştırarak öğrenilmesinde içtihadı farz kıldığı şeyler" derken de, re'y ile içtihadta bulunmaya bir gönderme yapar gibidir.¹³⁶ İbnu'n-Nedîm de İsa b. Ebân'a ait olduğunu söylediği *İçtihadu'r-Re'y* adlı bir eserden söz etmektedir.¹³⁷ Kısacası re'y ile içtihat, Kur'an ve sünnetin yönlendirmesiyle gelişmiş ve İslam hukukunun asıllarından birisi oluvermiştir.

Sonuç

Sonuç olarak; sınırlı olan naslarla sınırsız olayları (ya da problemleri) çözüme kavuşturmak zor, hatta imkansız olacağından¹³⁸ dolayı, hukuksal fonksiyonlara insan düşünce ve nazarını sokma, âlimlerin bir takım kararları bizzat kendi başlarına alabilme ve bazı gerçekleri hayata geçirebilme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. İşte bu zorunlu işlev de, re'yin bizzat kendisidir. Bu anlamda ayrıca re'y, ilâhi boyutu olan islâmî hukuka da beşerî bir çehre de kazandırmıştır. Görüldüğü gibi re'y, Kur'an ve sünnette yeni bir olay ve meselenin açık hükmü olmayınca, o olay ve mesele hakkında genel ilkeler ve dinin ruhundan da hareket edilerek varılan hüküm ve görüştür. Öyleyse; sınırlı olan hükümleri tamamlamak amacıyla, ihti-

131 Râgıb, *Mufredât*, s. 142.

132 Watt, *Teşekkül Devri*, s. 224; Hallâf, *Masâdiru't-Teşrî'î-İslâmî*, ss. 7-8; Abdurrâzık, *Temhîd*, s. 123.

133 Muhammed Ebû Zehra, *Mâlik b. Enes: Hayâtuhû ve Asruhû*, Kahire, ty, s. 32.

134 İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 58.

135 Schacht, *İslam Hukuku'na Giriş*, s. 47.

136 Şâfiî, *Risâle*, s. 22.

137 İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 255.

138 Bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, tahk. Ahmed Şemsuddin, Beyrut 1988, s. 50 (*Mecmûatu Resâilî'İmâm el-Gazâlî*, Beyrut 1988, ss. 3-82 içinde); Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, tahk. Muhammed Fehmî Muhammed, Beyrut 1992, c. I, s. 210; Abdurrahmân b. Haldûn, *el-Mukaddime*, Beyrut, ty., s. 446; Abdulkadir, *Nazra*, s. 212; Hallâf, *Masâdiru't-Teşrî'*, s. 35; Bigiyef, *Kitâbu's-Sunne*, s. 122. Bu bağlamda İbn Kayyim de, "nasların bütün meseleleri kapsayıp kapsamayacağı hususundaki ihtilaflar" diye bir başlık atmıştır. Bkz. İbn Kayyim, *İ'lâm*, c. I, s. 251.

yaçlara cevap vermek için uygulanması gereken *re'y*, *nass bulunsun ya da bulunmasın*, bir konuda *icthad* ve *istidlal* ile hükme ulaşmak demektir.

Tarihsel süreç içerisinde yapılmış olan bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi, ilk dönemlerden beri her türlü akli/düşünsel kavram ve yöntemlerin hemen hemen hepsini kapsayacak ve ifade edebilecek bir biçimde kullanılmış olan *re'y* kavramının çeşitli kullanımları ve farklı delâletleri vardır. Fakat bu çeşitliliğe ve farklılığa karşın, *re'y* kavramı fıkıh usûlü bilginlerinin kavram hakkındaki genel kabul görmüş değerlendirmeleriyle çelişmemektedir. Yine ifade etmek gerekir ki, terminolojik olarak son dönemlerde dile getirilmiş olan tanımlamalarda da aynı anlam alanını ve güncelliğini koruyabilmektedir.

Re'y kavramıyla ilgili olarak yapmış olduğumuz bu açıklamalardan sonra diyebiliriz ki, hiç kuşkusuz hukukun iki temel kaynağı olma özelliğini sürekli olarak korumuş ve koruyacak olan Kur'an ve sünnet, müslümanların kişisel ve toplumsal yaşantılarına yönelik bir takım kurallar içermektedir. Ancak insanların içinde bulunmuş olduğu yaşantı dinamik olduğundan dolayı, sözkonusu kurallar değişen şartlarla değişmek ya da yeniden yorumlanmak zorunda kalmaktadır. İşte sözünü ettiğimiz, akli muhakemenin ya da akli usullere başvurmanın genel bir adı olan *re'y* de, değişen ortam ve şartlar içinde müslümanlara ihtiyaçlarına göre yeni bir takım kurallar/kanunlar yapma olanağı sağlayan bir mekanizmadır, zorunlu bir aktivitedir. Daha sonraki dönemlerde kıyas, istihsan, ıstıslah gibi isimler verilerek yapılmış olan bütün *icthad* türleri de, *re'y* kapsamında değerlendirilmektedir. Dolayısıyla *re'y*, deyim yerindeyse bir *şemsiye kavram* olmaktadır.

Kişisel düşünce faaliyeti, diğer bir deyişle düşünce eylemi olan bu *re'y*, nebevî modelin belli ve özel bir davranış kodu haline getirilmesinde de en önemli etken olmuştur. *Re'y* ya da kişisel fikir denilen akli düşünce, daha ilk dönemlerde bir çok hukuki, dini ve ahlâki fikirler ortaya koymuş, büyük bir oranda halkın onayını ve tercihini de kazanarak genelde toplumsal ve özeldir hukuksal yaşantının düzenlenmesine ilişkin girişimler arasında bulunmuştur. Bu anlamda *re'y*, gerek pratik gerekse teorik hukuk hayatının vazgeçilmez bir ön şartı olarak gündemde kalmıştır.

Özet

İslam düşünce geleneğinde re'y, düşünme metotlarının en kapsamlı adıdır. Bu nedenle, re'y kavramının anlam derecelerini ortaya koymak çok önemli bir noktadır. Re'y, nass bulunsun ya da bulunmasın, bir konuda icthad ve istidlal ile hükmetmektir. Re'y, daha ilk dönemlerde bir çok hukuki, dinî ve ahlaki fikir ortaya koymuştur.